

Tekortkomingen van het mechanische denken. De plaats van de esthetica in Kants filosofie

Kees Vuyk

De plaats van de esthetica in de *Kritiek van het oordeelsvermogen*

De *Kritiek van het oordeelsvermogen* wordt vaak beschouwd als Kants esthetica. Dat is een misverstand. In Nederland is dit misverstand nog in de hand gewerkt doordat lange tijd slechts een Nederlandse vertaling bestond van het eerste boek van het eerste deel van deze kritiek, de 'Analytik des Schönen', een verhandeling over het schoonheidsoordeel (Kant 1978). Deze analytica is echter slechts een deel van een groter werk. In het eerste deel – tot en met §60 – met de titel 'Kritiek van het esthetisch oordeelsvermogen', gaat het inderdaad over onderwerpen die tot de esthetica behoren, met name de belevingen van schoonheid en het sublieme. Ook de 'schone kunsten' komen ter sprake maar toch eerder terzijde, lijkt het, zij vormen zeker niet het hoofdonderwerp. In het tweede deel van het boek – van §61 tot en met §91 – onder de titel de 'Kritiek van het teleologisch oordeelsvermogen', verdwijnt de esthetica uit het zicht.

Als we dit geheel overzien dan moeten we vaststellen dat de *Kritiek van het oordeelsvermogen* niet primair gaat over esthetische vraagstukken maar over de wetenschap en wel de wetenschap van de natuur. We kunnen dat vooral leren van de inleidingen – hij schreef er twee – die Kant aan het boek meegaf.

Beide inleidingen zijn over dit punt duidelijk, maar de eerste – door hem zelf later te wijdlopig gevonden en daarom vervangen – het meest.¹ In de tweede inleiding brengt Kant namelijk nog een tweede motief naar voren: het streven om een brug te slaan tussen de domeinen van natuur en vrijheid, van wetenschap en ethiek, die het onderwerp waren geweest van de eerste twee Kritieken. In de Kantreceptie heeft dat tweede motief alle aandacht gekregen. Het eerste is onderbelicht gebleven.

Vertrekpunt van de eerste inleiding en daarmee van de gehele onderneming van een kritiek van het oordeelsvermogen, is de constatering dat ondanks al het werk dat Kant reeds verricht heeft om de transcendentale grondslagen te vinden van de wetenschappelijke beschouwing van de natuur deze beschouwing nog steeds tekortkomingen vertoont. Ware wetenschap betekent dat we beschikken over een systeem dat de natuur in al zijn vertakkingen samenhangend beschrijft. Zo'n systeem, stelt Kant in zijn inleiding vast, is er nog niet.

In de *Kritiek van de zuivere rede* heeft Kant weliswaar de grondslagen van de wetenschap

blootgelegd, en zodoende de algemene natuurwetten van een fundament voorzien, maar daarmee vormt de wetenschap nog geen samenhangend systeem. Het is namelijk nog een hele stap om van die algemene natuurwetten te komen bij de vele afzonderlijke verschijnselen van de natuur. Echte natuurwetenschap vereist dat we alle particuliere verschijnselen kunnen afleiden uit universele wetmatigheden. Dat lukt bij lange na nog niet. We beschikken over een mechanica. We weten dat elk gevolg een oorzaak moet hebben, maar we zijn zelden in staat om van een bepaald verschijnsel die keten van oorzaak en gevolg op te stellen. Een mechanische verklaring geven van de effecten van de botsing van biljartballen lukt ons nog wel, maar wanneer we bijvoorbeeld menselijke handelingen langs die weg proberen te verklaren dan is een systematische beschrijving daarvan onmogelijk. Het blijft bij fragmentarische aanzetten. Het geheel blijft buiten het zicht.

In Kants eigen woorden:

Ofschoon die ervaring een systeem vormt volgens *transcendentale* wetten, die de voorwaarden bevatten voor de mogelijkheid van ervaring in het algemeen, is er een *zo oneindige verscheidenheid* mogelijk van empirische wetten, en is er een *zo grote heterogeniteit* van vormen der natuur mogelijk, die tot de bijzondere ervaring zouden behoren, dat het begrip van een systeem volgens deze (empirische) wetten het verstand volkomen vreemd moet zijn, en noch de mogelijkheid, maar nog minder de noodzakelijkheid van zo'n systeem begrepen kan worden (Kant 2009, 399-400).²

In dit kader stelt Kant vast dat we dikwijls de toevlucht moeten nemen tot teleologische verklaringen, verklaringen die niet gebaseerd zijn op de oorzaak van het verschijnsel, maar het in verband brengen met een doel om langs die weg het verschijnsel van zijn particulariteit te beroven en het in een algemeen kader onder te brengen (ibidem).

Wat Kant hier aan de orde stelt, is niet slechts het probleem van de natuurwetenschap van zijn tijd, die nog in de kinderschoenen staat. Zijn constatering heeft in onze tijd nog niets van zijn geldigheid verloren. De afgelopen twee eeuwen heeft de wetenschap een enorme vlucht genomen. Om bij mijn voorbeeld te blijven: het menselijk gedrag wordt tegenwoordig bestudeerd door psychologie, psychiatrie, neurologie, fysiologie, sociologie, economie en enkele andere wetenschappen plus hun specialismen en mengvormen. Toch begrijpen we van dit gedrag maar heel weinig. In zijn algemeenheid kunnen we er wel iets van zeggen, maar zodra de verklaring van een specifiek geval aan de orde is, schiet de wetenschap meestal hopeloos tekort. We slagen er niet in om elk verschijnsel af te leiden van een algemene wetmatigheid, wat Kant *bestimmen* noemt. Wat we in plaats daarvan ook nu nog dikwijls doen is vanuit het verschijnsel toe redeneren naar algemene regels, waarvan de onderbouwing vanwege deze afkomst uiteraard slechts matig kan zijn. Kant noemt deze laatste vorm van denken reflecteren (*reflektieren*). Reflecteren is ergens naar toe denken, doel denken, het is teleologisch denken. Iets is zo, omdat het bedoeld is zo te zijn. De grote populariteit van het denken in termen van evolutie – wel onderscheiden van de veel beperkte toepassing van de evolutieleer in de biologie – is hiervan heden ten dage het sprekendste voorbeeld.

Kant keert zich niet tegen dit teleologisch denken. Integendeel, de *Kritiek van het oordeelsvermogen* is juist bedoeld om het teleologisch denken een plaats te geven in de natuurwetenschap. Dat is het eigenlijke onderwerp van dit boek. Om de natuur als een

systematisch geheel te kunnen voorstellen, is het nodig om aan het reflecterend denken een eigen status te geven. Als aangetoond kan worden dat dit reflecteren niet willekeurig gebeurt maar volgens een vaste regel – noodzakelijk en algemeen – dus gehoorzaamt aan wetten, dan kan het als een onderdeel van de wetenschap geaccepteerd worden. In Kants termen betekent dit dat het reflecteren een a priori beginsel moet hebben. Zoals hij in de *Kritiek van de zuiver rede* had aangetoond dat het mechanische, *bestimmende*, denken, berust op a priori beginselen en daarom noodzakelijk en algemeen geldig is, zo is de *Kritiek van het oordeelsvermogen* de zoektocht naar het a priori van het reflecterende denken, dat het sluitstuk moet vormen van de wetenschap.

Hier komt de esthetica in het spel. Het oordeel dat iets mooi is, is volgens Kant een reflecterend oordeel. Dit oordeel begint bij de ervaring van een particulier gegeven en leidt daaruit dat hier sprake is van een noodzakelijk en universeel verschijnsel. De ervaring van schoonheid begint met een 'ik vind dit mooi' en transformeert vervolgens naar het oordeel 'dit is mooi'. Esthetische oordelen zijn volgens Kant exemplarische reflecterende oordelen. Hij denkt daarom dat de analyse van dit oordeel de koninklijke weg is naar het a priori van het oordeelsvermogen. Daarom begint de *Kritiek van het oordeelsvermogen* met een analyse van het schone, dat een onderdeel van de esthetica genoemd kan worden. Niet omdat Kant er behoefte aan had een esthetica te schrijven, maar omdat hij meent dat in het esthetisch oordeel het a priori beginsel verborgen zit dat nodig is om van onze kennis van de natuur tot een systematisch geheel te maken.

Bijkomend voordeel van deze invalshoek is, dat de esthetische ervaring in Kants tijd, de achttiende eeuw, een populair onderwerp was dat door veel filosofen is bestudeerd. Kant hoeft met zijn analyse van het esthetisch oordeel niet bij nul te beginnen. Hij kan voortbouwen op een reeds bestaande traditie, zoals het werk van Hume, die ook in de *Kritiek van de zuivere rede* voor hem een belangrijke inspiratiebron was, en dat van Burke, naast dat van andere Engelse en Duitse denkers, zoals bijvoorbeeld zijn landgenoot Lessing (Hume 1757, Burke 1757, Lessing 1766). Kant had trouwens zelf ook al eerder, in 1764, voordat de grote kritieken verschenen, een kleine beschouwing gewijd aan het schone en het verhevene: *Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen* (Kant 1922).

Kants analyse van het schoonheidsoordeel leidt tot de conclusie, kort samengevat, dat de lust die de ervaring van iets moois ons geeft, aantoont dat we 'het recht' hebben om te denken dat de werkelijkheid doelmatig geordend is. Ons oordeelsvermogen maakt in het reflecteren over de ervaring van schoonheid gebruik van een notie van doelmatigheid. De toepassing van dat inzicht is puur subjectief. Het betreft zoals Kant stelt een 'doelmatigheid zonder doel'. We mogen dus niet concluderen dat de werkelijkheid doelmatig geordend is. Op basis van de esthetische ervaring hebben we echter wel het recht om de werkelijkheid te beschouwen alsof ze doelmatig in elkaar zit.

In het tweede deel van zijn werk, de *Kritiek van het teleologische oordeelsvermogen* gaat Kant dit a priori begrip van doelmatigheid, dat hij heeft afgeleid uit de analyse van het schoonheidsoordeel, toepassen bij de beschouwing van de natuur. Met behulp van dit begrip is het volgens hem mogelijk de lacunes in de wetenschap als een louter mechanisch denken op te vullen.

De doorwerking van Kants esthetica

Nu ik heb uiteengezet in welke constellatie Kants esthetische beschouwingen staan, en vanuit

welk perspectief ze dus gelezen moeten worden, wil ik hieruit ten slotte enkele conclusies afleiden met betrekking tot de esthetica van Kant en de doorwerking ervan tot in onze tijd.

1. Het blijft wonderlijk dat Kant in de geschiedenis te boek staat als de eerste filosoof die een uitgewerkte esthetica presenteert. Het voorafgaande impliceert immers dat Kant niet die intentie had bij het schrijven van het eerste deel van zijn derde Kritiek. Zijn esthetische beschouwingen hebben niet de pretentie van originaliteit. Kant maakte in zijn analyse van het esthetisch oordeel gebruik van in zijn tijd gangbare ideeën over schoonheid en verhevenheid. Wat hij in de *Kritiek van het esthetische oordeelsvermogen* doet is deze ideeën analyseren om het a priori beginsel te achterhalen waarop het esthetisch oordeel gebaseerd is. Zijn grootheid is dat hij deze ideeën in die analyse op scherp stelt, daarbij geholpen door het begrippenapparaat dat hij in zijn eerdere twee Kritieken heeft ontwikkeld. Door ze met een a priori principe te verbinden geeft hij ze bovendien een nieuwe waardigheid. Daarmee geeft hij de esthetica, misschien zonder het te bedoelen, inderdaad een geweldige impuls.

2. Een tweede conclusie heeft betrekking op een actuele kwestie in de hedendaagse kunstbeschuwing. Is de waarde van kunst intrinsiek of instrumenteel? Vertegenwoordigt schoonheid – en bij implicatie kunst – een waarde in zich of hebben schoonheid en kunst ook waarde voor iets dat buiten hen ligt? (Vuyk 2010)

In deze discussie wordt Kant vaak gezien als de aartsvader van de autonome kunst (Belfiore and Bennett 2008, 176 en verder). Men beroept zich dan op Kants stelling dat de ervaring van schoonheid gepaard gaat met een belangeloze lust, een lust die niet veroorzaakt wordt door iets buiten zichzelf, bijvoorbeeld doordat ze kennis of inzicht verschaft of een moreel principe inzichtelijk maakt. Daaruit wordt vervolgens – al te gemakkelijk – de stelling afgeleid dat kunst een zaak dient te zijn van belangeloze contemplatie. Kunst kan daarom geen boodschap, maatschappelijke betekenis of nut hebben.

Mij lijkt dat deze stelling moeilijk houdbaar is. Afgezien van het feit dat de stap van de ervaring van schoonheid als ‘belangeloos’ naar het voorschrift dat mooie dingen geen belang mogen hebben, een ongerechtvaardigde is, geeft Kants analyse van het schoonheidsoordeel aan de schoonheidservaring een duidelijk instrumentele betekenis. Ten eerste staat, zoals aangetoond, zijn bemoeienis met de esthetica in het kader van een streven de wetenschap verder te brengen. Bovendien verschaft schoonheid voor Kant niet alleen een belangeloze lust, maar vertegenwoordigt zij ook een intuïtie van doelmatigheid. Weliswaar zonder begrip of doel, maar toch. Schoonheid laat ons de wereld zien als doelmatig geordend. Niet dat we uit de schoonheid mogen concluderen dat de wereld doelmatig geordend is. Wel mogen we uit de ervaring van schoonheid afleiden dat we de wereld ervaren – en noodzakelijk ervaren moeten – als iets dat doelmatig in elkaar zit. Volgens mij botst dat met de opvatting van kunst als een autonome praktijk, in elk geval zoals die opvatting in de twintigste eeuw is gaan leven. Bij Kant is kunst niet autonoom, een eigen domein los van de alledaagse werkelijkheid. Kunst als producent van schoonheid helpt volgens Kant de mens om zich in de wereld te oriënteren. Misschien is kunst daarvoor zelfs het instrument bij uitstek. In dat kader is het niet verwonderlijk dat als Kant het in zijn boek over kunst heeft, hij het vooral over toegepaste kunst heeft. Het verschijnsel autonome kunst bestond trouwens in de achttiende eeuw nog in het geheel niet. Dat latere interpretaties die zich uitsluitend concentreren op het esthetische deel van Kants *Kritiek van het oordeelsvermogen* zonder acht te slaan op de context waarin Kants beschouwingen staan, hebben geleid tot de gedachte dat kunst naar haar aard betekenisloos is, heeft de positie van de kunst in de samenleving mijn inziens uiteindelijk geen goed gedaan. Kantiaans is deze positie volgens mij in elk geval niet.³

kvuyk@xs4all.nl [1]

Bibliografie

Belfiore, Eleonora and Oliver Bennett (2009). *The social impact of the arts. An intellectual history*, New York: Palgrave Macmillan.

Burke, Edmund (1757). *A philosophical Enquiry into the Origin of our ideas of the Sublime and the Beautiful*.

Hume, David (1757). *Dissertation on Taste*.

Kant, Immanuel (1922). Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen, in: idem, *Vermischte Schriften*, Leipzig: Meiner Verlag, 2-43.

Kant, Immanuel (2009). Kritiek van het oordeelvermogens. Ten geleide, vertaling en annotaties Jabik Veenbaas & Willem Visser. Amsterdam: Boom.

Kant, Immanuel (1990). *Erste Einleitung in die Kritik der Urteilskraft* (Hrsg. Lehman). Hamburg: Meiner Verlag, 1990.

Lessing, Gotthold Ephraim (1766). *Laokoon oder über die Grenz der Malerei und Poesie*.

Vuyk, Kees (2010). 'The arts as an instrument? Notes on the controversy surrounding the value of the arts' in *International Journal of Cultural Policy*, vol. 16, nr. 3.

-
1. Aldus de redacteur van een recente heruitgave van de Eerste Inleiding, Gerhard Lehman. Zie: Immanuel Kant, *Erste Inleitung in die Kritik der Urteilskraft*, Meiner, Hamburg 1990
 2. Een vergelijkbare passage staat in de tweede Inleiding (Kant 1974, B.XXVI)
 3. Deze bijdrage is een bewerking van de tekst die is uitgesproken op het congres 'De hele Kritiek van het oordeelsvermogen in 12 uur!', dat op 24 juni 2010 in het Academisch Centrum Spui25 te Amsterdam heeft plaatsgevonden. Ga voor een overzicht van alle sprekers en onderwerpen naar [het volledige programma](#). [2]

© Estheticatijdschrift.nl

Gedownload van de pagina's van <http://www.estheticatijdschrift.nl>

Links:

[1] <mailto:kvuyk@xs4all.nl>

[2] <http://www.estheticatijdschrift.nl/magazine/2010/kritiek-van-het-oordeelsvermogen/de-hele-kritiek-van-het-oordeelsvermogen-12-uur>